

1. Tekening van Erp door Valentijn Klotz. Het origineel is 14x19 cm. groot, pen en inkt gewassen op papier. Valentijn Klotz was een Nederlandse tekenaar, ingenieur en architect die leefde van 1650 tot 1721. Deze aansprekende prent van Erp heeft hij waarschijnlijk in 1674 vervaardigd, staande in het beekdal van de Aa. Particuliere collectie.

Janka Borgo

De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832

Inleiding

Dit artikel gaat over het gebied van de vroegere heide ofwel wildernis, woeste gronden of gemene gronden van de voormalige gemeente Erp. De gemeynt van Erp is het gebied dat de hertog van Brabant de ingezetenen van Erp toestond te gebruiken, tegen betaling en overeenkomstig de bepalingen uit de uitgiftebrief. Binnen dit afgebakende deel mochten de Erpse ingezetenen op de gemeenschappelijk gebruikte, ofwel de gemene gronden, hun vee weiden of deze voor andere doeleinden benutten. Het artikel komt voort uit een onderzoek naar de gemeynt van Erp, gedaan binnen de masteropleiding landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het is een historisch-geografische studie naar het verdere verloop van de Erpse gemeynt, nadat deze in 1300 was uitgegeven tot aan 1832, het jaar waarin de gemene gronden bij de invoering van het kadaster op naam van de gemeente Erp werden geboekt.¹

Onderzoek naar gemeynten is niet nieuw. De bronnenpublicatie van D. Th. Enklaar uit 1941 *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*, waarin de Noord-Brabantse oorkonden per plaatsnaam zijn opgenomen, is een belangrijk werk geweest voor historische studies naar gemeynten en gemene gronden.² Daarna zijn de gemeynten veelvuldig onderwerp van onderzoek geweest, waarbij de focus vooral lag op de juridische kant, het gebruik en de regelgeving. De juridische invalshoek komt voort uit onderzoeksvragen naar de herkomst en de inhoud van het wildernisregaal vanaf de vroege middeleeuwen. Het recht van degene die als eerste gezag had over de woeste gronden zonder eigenaar, vaak gemeenschappelijk gebruikt, werd aangeduid met de term 'wildernisregaal' of het 'foreestrecht'. Toen de hertog van Brabant de wildernis uitgaf aan gemeenschappen binnen zijn hertogdom was destijds de heersende opvatting dat hij daar het recht toe had. Historici onderzochten op basis waarvan hij meende dat recht te bezitten, zijn motieven en hielden de uitgiften tegen het licht van ontwikkelingen in de landbouw. Deze studies handelen voornamelijk over de machtspolitiek van de hertog: hij ondermijnde het gezag van lokale heren waardoor hij zijn eigen macht kon versterken. De hertog van Brabant zou de herstructurering van het middeleeuwse cultuurlandschap hebben georganiseerd. Momenteel wordt dit type theorieën als een uitvloeisel van koloniaal denken gezien. Zijn machtspolitiek is minder sturend geweest en de laatmiddeleeuwse transitie was een langdurig proces, in plaats van een abrupte wijziging die van bovenaf zou zijn opgelegd.³ Over de uitgiften van gemeynten, de regelgeving en de ontwikkeling tot dorpsbesturen staat ons inmiddels uitgebreide wetenschappelijke literatuur ter beschikking.⁴ De beheersorganisatie van gemeyn-

1 De masterscriptie 'De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832. Onderzoek naar de uitgifte en de verdere privatisering' is te raadplegen op internet <https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/-/2022>>Janka Borgo.

2 Een andere belangrijke bronnenpublicatie is het *Oorkondeboek van Noord-Brabant tot 1312* van H.P.H. Camps uit 1979. Het raadplegen kan tegenwoordig digitaal in: Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant via de website www.DONB.nl.

3 Vangheluwe & Spek, *De laatmiddeleeuwse transitie*, 1-23. Verspay, *On Heath hand Fields*, 94, 95.

4 Hierbij verwijs ik naar de literatuurlijst: Leenders, *Gemeyntenkaart*, zie ook users.bart.nl; Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*.

ten en het veerkrachtig optreden bij veranderende sociaaleconomische omstandigheden door de gebruiksregels daarop aan te passen, zijn onderwerpen die recentelijk intensief zijn onderzocht.⁵

Tot enkele decennia geleden werd de voormalige heide beschouwd als waardeloze gronden die nauwelijks een rol speelden in de agrarische bedrijfsvoering. De term ‘woeste gronden’ geeft het idee van een onherbergzaam gebied. Na het steken van plaggen uit de droge heide zou door het verdwijnen van de vegetatie de bodem onbedekt zijn achtergelaten en zo zouden zandverstuivingen zijn ontstaan. Inmiddels is deze visie achterhaald.⁶ Ook in deze studie naar de gemeynt van Erp zijn geen aanwijzingen gevonden voor roofofbouw of voor het ontstaan van zandverstuivingen. Alleen in 1446 blijken er percelen uit de gemeynt te zijn verkocht om met de opbrengst daarvan maatregelen te kunnen nemen tegen stuifzandproblemen. Een verband met overexploitatie is echter niet aangetoond. Integendeel: uit het onderzoek bleek dat er zeer zorgvuldig werd omgaan met het gemeenschappelijk bezit. Of de hertog van Brabant wel gezag mócht uitoefenen op de wildernis en de achtergronden waarom hij dat deed, valt eveneens buiten de afbakening van het onderzoek waar dit artikel verslag van doet. We volstaan met het benoemen van de wetenschappelijke discussies hierover. Ook is ervoor gekozen om de studie te beperken tot de privatiseringen, de ruimtelijke uitwerking daarvan en de procedurele kant. Van het onderzoek naar de manier waarop de gemeynt kleiner werd, naar de wijze waarop dit in de praktijk geregeld was en de ruimtelijke verspreiding van de verkochte percelen doe ik in dit artikel verslag.

Vraagstelling en opzet van het artikel

De gemeynt van Erp werd voornamelijk gebruikt als extensieve, natuurlijke weidegronden die van wezenlijk belang waren voor het landbouwbedrijf. Het waren per definitie de gronden die in collectief bezit waren en gemeenschappelijk werden gebruikt. Bij het gebruik van de gemeynt hoorde het uitnemen van delen van de gemeynt die verkocht werden aan particulieren. De uitgenomen percelen kwamen door de verkoop buiten het bereik van de gemeenschap te staan omdat de percelen overgingen naar individueel eigendom. In de cijnsadministratie werden die percelen meestal als ‘uitvang’ geregistreerd. De uitvang kon een stuk beemd, broekgrond (een nat, laaggelegen gebied) of heide zijn. De koper benutte zijn aankoop over het algemeen door het om te zetten naar een meer gecultiveerdere vorm van agrarisch landgebruik: akker, grasland, en/of bos. Indien er tijd verstreek tussen aanschaf en daadwerkelijke ontginning kon dit particuliere bezit in de tussenliggende periode heide zijn gebleven. Door de verandering van gemeen naar privé vermeerderde het areaal cultuurgrond ten koste van het areaal gemeynt. Hoe dit proces in de praktijk geregeld werd en hoe zich dat ruimtelijk manifesteerde in de loop van ruim vijfhonderd jaar wordt in dit artikel aan de hand van drie deelthema's belicht. Het eerste deelthema is de procedurele gang van zaken. Het tweede deelthema gaat in op de organisatie van het gebruiksrecht in de praktijk. We besluiten met het thema ruimtelijk verspreidingspatroon.

We nemen Erp als onderzoeksgebied voor deze detailstudie. Waarom is Erp een geschikt onderzoeksgebied voor dit thema? Het dorpsgebied van Erp kende sinds het jaar 1300 toen de gemeynt werd uitgegeven ongeveer dezelfde begrenzingen. Hoewel er met vrijwel alle buurgemeenten conflicten zijn geweest, bleef het dorp Erp als territoriale eenheid herkenbaar tot aan de tijd dat Erp een burgerlijke gemeente werd.⁷ Het is voor dit onderzoek gunstig dat we niet met gecompliceerde gebruiksrechten te maken hebben. Van de gemeynt

van Erp maakten namelijk alleen de inwoners van Erp gebruik. Dit lijkt voor de hand liggend, maar dat is het niet. Er zijn voorbeelden bekend waarbij dat anders was.⁸ Er waren gemeeynten die gebruikt werden door mensen van buiten de grenzen van de gemeeynt. Zij woonde er dus niet. En andersom: er zijn voorbeelden van ingezetenen in een gemeeynt die geen gebruik mochten maken van de gemene gronden dicht bij hun huis. Dergelijke ingewikkelde gebruiksomstandigheden zouden het historisch onderzoek bemoeilijkt kunnen hebben, maar hier vielen de uitgegeven gemeeynt, de gebruikers die er rechten op hadden en de begrenzings mooi samen. Bij de keus voor Erp speelde als argument mee dat het gaat om mijn eigen woonplaats, waardoor bekendheid met het gebied kon worden ingezet. Het is daarbij wat bevolking en cultuurlandschap betreft een klein dorp wat zorgde voor voldoende overzicht tijdens het onderzoek.

De hertog van Brabant had 13 september 1300 tegen betaling de gemeeynt uitgegeven aan de Erpse dorpsgemeenschap.⁹ De hertog behield nog het recht op hout, vis en jacht én er mocht zonder zijn toestemming niets worden verkocht uit de gemeeynt. Wanneer ingezetenen delen uit de gemeeynt wilden verkopen dienden zij een verzoek in bij de hertog waarna octrooiverlening door de hertog kon volgen. Het octrooi was een soort vergunning voor een voorgenomen verkoopronde. We vragen ons af of na elke octrooiverlening daadwerkelijk een verkoopronde volgde. Welk proces vormde de aanleiding om tot verkoop van delen uit de gemeeynt over te willen gaan? Als de toegenomen bevolkingsdruk zorgde voor de noodzaak om te gaan ontginnen, dan zou de hoeveelheid verkochte percelen gelijke tred moeten houden met de toename van het aantal inwoners. De reconstructie van de gemeeynt van Erp kan inzicht geven of het landgebruik meebewoog met de demografische of de economische situatie.¹⁰

Ten tweede willen we een indruk krijgen hoe de ingezetenen omgingen met hun verworven gebruiksrechten. Erp is in dat opzicht interessant als casus omdat de organisatiestructuur al vanaf het jaar 1379 bekend is. In dat jaar ontvingen de ingezetenen een charter, verstrekt door hertogin Johanna, dat de gang van zaken rondom het gebruik van de gemeeynt regelde. Zou het kunnen dat gronden uit de gemeeynt stiekem werden toegeëigend, bijvoorbeeld ver weg van de bewoonde wereld? De gemeeynt van Erp was met name ten zuiden van de Aa enorm uitgestrekt. Misschien heeft de situatie zich voorgedaan dat door het onopvallend oprekken van perceelsgrenzen stukjes van de gemeeynt werden ingepikt. We zullen zien of dat in Erp heeft plaatsgevonden.

De geografische ligging, het derde deelthema, is op kavelniveau bepaald aan de hand van een combinatie van verschillende geschreven historische bronnen, kennis van de fysische geografie en toponiemen. Vervolgens zijn alle percelen zo nauwkeurig mogelijk op kaart gezet. Dat het in beeld brengen van de ruimtelijke verspreiding een tijdrovende klus was moge duidelijk zijn, maar gezien het resultaat dat het opleverde, was het zeker de moeite waard.¹¹ De verwachting was dat zou worden aangetoond dat er een patroon was waarbij de ligging van de kavels op elkaar zouden aansluiten, zodat een zekere opstrek of aaneengesloten blok zou zijn ontstaan. Het onderzoek liet een andere uitkomst zien.

5 Zie de publicaties van De Moor, *Avoiding tragedies*, De Keyser, *The common denominator*, Van Zalinge-Spooren, *Gemeent en gemeenschap*.

6 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*.

7 De burgerlijke gemeente Erp veranderde pas in 1994 toen deze bij Veghel werd gevoegd. Op dit moment vormt Veghel, inclusief Erp, samen met Schijndel en Sint-Oedenrode de fusiegemeente Meierijstad.

8 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, hoofdstuk 10.

9 Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant*, 94.

10 Deze onderzoeksvraag sluit aan bij de probleemstelling zoals geschetst in het artikel van Vangheluwe & Spek, *De laatmiddeleeuwse transitie*.

11 Onderzoek waarbij de ontwikkeling van grondbezit in kaart is gebracht heeft al eerder in Veghel plaatsgevonden, uitgevoerd door M. van Asseldonk (2016). Zie de website oudzijtaart.nl. Vanaf 1566 tot 1621 vormden Erp en Veghel samen een heerlijkheid en worden om die reden wel eens in één adem genoemd. Ook heeft Veghel, net als Erp, op dezelfde dag in 1379 een handvest van hertogin Johanna ontvangen met min of meer dezelfde tekst.

We beginnen met een korte presentatie van Erp door – zeer beknopt – een indruk te geven van de ligging en het landschap, de heer van Erp, de kerk, de watermolen, de economie en demografie.

Korte introductie van het dorpsgebied Erp

Het dorp Erp ligt in het noordoosten van Noord-Brabant, grofweg tussen Eindhoven en 's-Hertogenbosch. De landschappelijke structuur wordt gekenmerkt door de rivier de Aa die vanuit het zuiden aankomt, halverwege het studiegebied een bocht maakt en vervolgens het gebied in tweeën deelt. De stromingsrichting is dan oost-west en buigt verder, aan de westgrens, noordwaarts af naar Veghel. Op het eerste knikpunt begint de Leigraaf die de noordoostgrens van Erp is. Zowel het beekdal van de Aa als het beekdal van de Leigraaf zijn wisselend qua breedte en worden geflankeerd door hogere zandkopjes en ruggen. Waar de Aa richting Veghel verder noordwaarts stroomt is het beekdal vrij breed.

We kunnen het landschap indelen in de volgende eenheden:

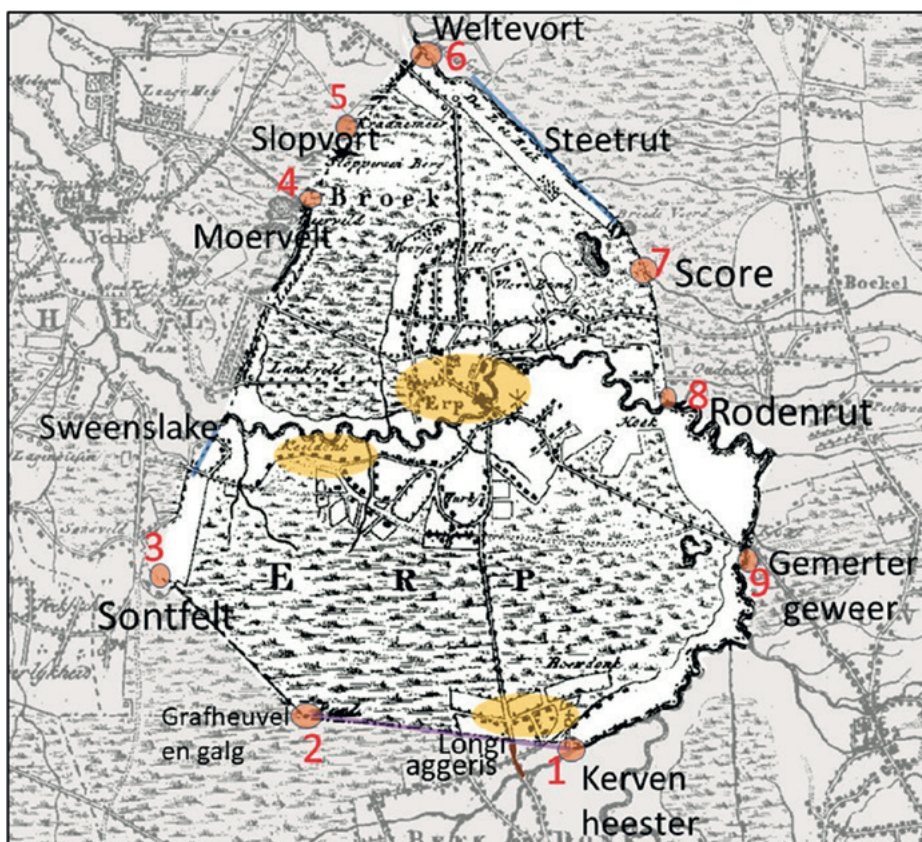
1. De beekdallandschappen van de Aa en de Leigraaf. Hier bevinden zich de laaggelegen, rijkere gronden, die zeer nat kunnen zijn.
2. Het landschap van de oude akkers. Dit zijn de oude cultuurgronden met een dik humus houdend dek op de hogere kopjes, ruggen en welvingen. De meeste van de oude cultuurgronden flankeren de beekdalen. Er bevindt zich daarnaast een oud bouwlandcomplex in Boerdonk ter plaatse van het uiteinde van de zogenaamde Midden-Brabantse dekzandrug.
3. Het landschap van de dekzandvlakte. Binnen het studiegebied is het aandeel van dit landschapstype het grootst. De voormalige heidegronden horen hier thuis. De bodems zijn de humusarme veldpodzolen. Een veldpodzol is een bodemtype met een kenmerkend bodemprofiel, het zijn arme zandgronden. Het oppervlak is, zoals de naam al doet vermoeden, vlak. Het gaat om een verspoelde dekzandvlakte: dit is een terreinvorm waarbij het water van de eertijds smeltende sneeuwmassa vrij veel dekzand heeft opgenomen en in lagere gebieden weer heeft afgezet. De dekzandvlakte waar het hier om gaat onderscheidt zich door een zeer vlakke en een lagere ligging. Ze ligt tussen Erp en Veghel en ten westen van de Zuid-Willemsvaart. We vinden hier de broekgronden.

Over het algemeen lagen de akkers tussen de beemden en de dekzandvlakte in op de hogere terreindelen. Sommige dekzandkopjes konden zeer hoog zijn. Enkele hoogste 'bergen' aan de Aa, bij de Erpse brug, waren zo droog dat zij ongeschikt waren voor landbouw. De 'bergen' zullen gevoelig voor verstuiving zijn geweest, maar slechts één van de twee is met hakhout beplant om verstuiving tegen te gaan.

Erp was rijk aan beemden. Beemden werden gebruikt als hooiland, en wanneer de gronden niet te nat waren kon het vee hier na de oogst worden geweid. Het heidegebied op de dekzandvlakten was gedurende de onderzoeksperiode zeer uitgestrekt. Het grootste deel van het heidelandschap was droge heide. Het droge heidelandschap werd afgewisseld met verspreid liggende vennen. Een kleiner deel van de heide was het broekgebied met een natter en wat venig karakter. Er werd in de veertiende eeuw plaatselijk wel gesproken van een 'grauwe' en een 'groene gemeyn't'. In Erp werd onderscheid gemaakt in heide (droge heide, grauwe gemeyn't) en groese (vochtige heide, groene gemeyn't). Beide typen heide

vormden een grote natuurlijke weide waar het vee van de omliggende boerderijen rondzwierf en ook leverden zij specifieke producten op. Op de vochtige heide werden grasplagen gestoken die als bouw materiaal dienst deden. Op geschikte delen van de vochtige heide werd turf gestoken. De natuurlijke vennen werden aan de randen 'uitgemoerd' om aan turf te komen. De verkregen turf werd in de vorm van blokken gedroogd tot brandstof. Op de droge heide werd heidestrooisel gemaaid. Sprokkelhout en heidetwijgen werden gebruikt om de oven te laten branden. De gemeent was kortom onmisbaar als leverancier van zand, leem en andere bouwmaterialen, strooisel en brandstof zoals turf.

De Meierijkaart van Verhees uit 1794 (in zwart-wit) aan het begin van dit artikel laat de gemeent van Erp zien, het is het gebied met de kleine polletjes als tekensymbool. In geel zijn de bewoningskernen Erp, Keldonk en Boerdonk aangegeven.

- 2 De gemeent van Erp op de Meierijkaart van Verhees, bewerkt. De grote egaal witte delen zijn de private akkers en beemden, het overige is de gemeent van Erp aan het eind van de achttiende eeuw. De bewerking zijn in kleur, met o.a. de grensmarkeringspunten.

De heer van Erp en de bezitter van het patronaatsrecht van de kerk van Erp

We weten dat Gerlachus van den Bossche in 1304 zes hoeven (*mansi*) in Erp in bezit had.¹² Op 4 februari 1335 komen we zijn zoon Willem van den Bossche, ridder, tegen als heer van Erp, wanneer hij van de hertog de heerlijkheid Erp als onderpand ontvangt.¹³ Na Willems eerste testament volgde een tweede testament dat op 28 augustus 1335 werd verleden in Erp op de bovenste kamer van de testateur, 'gelegen aldaar binnen het water'.¹⁴ Naar de Erpse edelmanswoning waar bovengenoemd testament is opgemaakt, ook wel het kasteel van Erp genoemd, zijn historici al decennialang op zoek. Helaas zijn de exacte locaties van de zes hoeven uit het privilege van 1304 evenmin bekend. We zouden dat graag willen weten omdat zij aan de basis stonden van de nederzettingenstructuur van Erp. Willem van den Bossche overleed omstreeks 1344, het jaar waarin Dirck van Horne bezig was met de uitvoering van Willems testament. Aangenomen wordt dat erfgenamen van Willem van den Bossche, waaronder Theodericus van Horne, tot 1355 de heerlijkheid Erp hebben bezeten, waarna de hertog deze terugnam.¹⁵

Vanaf 4 november 1566 heeft ongeveer gedurende 55 jaar de heerlijkheid Erp en Veghel bestaan. De hoge, middelbare en lage justitie van Erp werden samen met die van Veghel verpand aan jonker Walraven III van Erp voor 2.704 pond. De effectuering van de verpanding vond plaats op 4 november 1566 en werd waarschijnlijk in 1621 (maar niet vóór 1612) afgelost.¹⁶

De oorsprong van het patronaatsrecht (het recht om de pastoor te benoemen) van Erp is te herleiden naar dezelfde Gerlachus van den Bossche. Mogelijk waren de ouders van Gerlachus de stichters van de parochiekerk van Erp. Het patronaatsrecht van de kerk van Erp was vanaf de veertiende eeuw in handen van twee families. Voor twee derde kwam het toe aan de familie van Broehoven en voor één derde aan de familie Cnode alias van den Bossche. Jan Andrieszn. van Broehoven is de oudst bekende van Broehoven die het patronaatsrecht van de kerk van Erp bezat. Hij kwam tussen 1350 en 1360 in het bezit van het recht naar aanleiding van het testament van Willem van den Bossche. Elke derde presentatie van de persoon (benoeming van de pastoor) van Erp werd gedaan door de familie Cnode. Een Geerling Cnode (goede Geerling), die in het testament van Willem van den Bossche werd genoemd, was vanaf 1335 de eerste uit de Cnode-lijn die een persoon van de kerk mocht presenteren.¹⁷

De huidige parochiekerk werd gebouwd in 1843 op de plaats waar de oude kerk heeft gestaan. Het middeleeuwse kerkgebouw en de klokkentoren stonden los van elkaar. Dit is goed te zien op de minuutplankaart van de kom van Erp uit ca. 1811-1832.¹⁸ De klokkentoren en de kerk kennen ten opzichte van elkaar een iets afwijkende west-oost oriëntatie, wat doet vermoeden dat zij niet even oud zijn. De klokken uit de toren zijn bewaard gebleven en worden tegenwoordig nog steeds gebruikt, ondanks hun hoge ouderdom. De inscriptie van de oudste en grootste klok geeft aan dat de klok Maria heet en uit 1381 stamt, de andere klok draagt de naam Katrina en komt uit het jaar 1412.¹⁹ Ten tijde van de oudste klok was Albertus Buc *investitus* (pastoor), gepresenteerd door een vertegenwoordiger uit de Cnode-lijn, en in 1412 was Jan Rudolph van Broehoven *investitus*.²⁰

De watermolen van Erp

De Erpse watermolen maakte onderdeel uit van een reeks watermolens in het stoomgebied van de rivier de Aa. De molen is in 1898 afgebroken. Wanneer de watermolen is opgericht weten we niet, maar de oudste historische gegevens over watermolens in het Aa-dal gaan

terug tot de twaalfde eeuw.²¹ Sommige watermolens in het Aa-dal hielden verband met de aanwezigheid van een adellijk of kerkelijk landgoed, zoals de molen Ter Steen in Berlicum bij kasteel Heeswijk en de verdwenen watermolen bij het Guldenhuis in Aarle-Rixtel. Voor de Erpse watermolen is een dergelijk verband niet aangetoond. Er zijn bijzonder weinig archiefbronnen over deze molen. Pas rond 1400 komt de molen in de geschreven bronnen naar voren, maar de Erpse watermolen is vermoedelijk ouder. In 1438 werd de watermolen van Erp genoemd in het testament van Johannes van Os, kanunnik van de Grote Kerk in Luik en van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch waarbij hij erfpachten uit onder andere de helft van de watermolen in Erp met toebehoren gaf.²²

Economie en demografie in Erp in kort bestek

De ligging van Erp aan de rivier de Aa als transportvoorziening naar 's-Hertogenbosch heeft ongetwijfeld invloed gehad op de dorps economie. Het onderzoek gaat uit van een boerensamenleving met overwegend zelfvoorzienende landbouwproductie.

Het dorp Erp ging, zoals zoveel dorpen in de Meierij van 's-Hertogenbosch, van tijd tot tijd gebukt onder oorlogsschade. Om te beginnen waren er vanaf 1478 de 'Gelderse oorlogen' tussen Brabant en Gelre. De Gelderse oorlogen kwamen in 1543 ten einde nadat de hertog van Gelre zich overgaf.²³ In Erp zijn tijdens die oorlog in 1480 van de in totaal 239 huizen er 39 verbrand.²⁴ Dit weten we door de haardstedentellingen die tussen 1438 en 1526 gehouden zijn. De haardstedentellingen wijzen uit dat de bevolkingsaantallen schommelden tussen de 1.000 en de 1.300 inwoners in die periode, uitgaande van 5 personen per haardstede. Onderzoek heeft uitgewezen dat de schommelingen in de periode 1478-1543 te wijten zijn aan de Gelderse oorlogen.²⁵ De telling van de haardsteden is in 1736 weer opgepakt, zodat er een hiaat is van bijna tweehonderd jaar. Wat naar voren komt uit de inventaris van het gemeentearchief van Erp is een economische belabberde situatie als gevolg van oorlogsschade gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Daarna volgde in 1672 de oorlog van de Republiek der Nederlanden met Engeland en Frankrijk, die ook aan Erp schade heeft toegebracht. Terwijl Erp er financieel al slecht voor stond, moesten er tussen 1688 en 1697 goederen en mankracht geleverd worden aan de Franse troepen. In deze periode van oorlog zal de kerktoren schade hebben geleden. De toren bleef staan, maar de oostelijke muur stortte in. In het regest van het dorpsbestuur van Erp in 1712 werd de ernst van de situatie aangeduid met de opmerking dat de klokkentoren zo slecht is dat de kerkklokken al tien jaar niet meer in gebruik zijn.²⁶

- 12 Camps, *Oorkondenboek*, oorkonde nr. 660 d.d. 6 januari 1304. De Erpse goederen komen voor in een lange lijst van hoeven in een getuigenis waarin Jan II aan deze Gerlach voor de hoevenaars op zijn genoemde goederen vrijdom van beden en andere lasten had verleend.
- 13 De Bruijn, *Cnodingen en Dicbieringen*, 12-14. Op 4 februari 1335 verleende Willem de hertog volledige kwijting van alles wat deze aan hem verschuldigd was. Zijn dorp Erp (*suam villam de Erpe*) was in pand gegeven voor 48 pond oude groten.
- 14 SAH, toegang 184, Archief klooster der rijke claren, inv.nr. 1, 28 augustus 1335. De sterfdatum van Willem van den Bossche is 25 september 1344. De Bruin, *Cnodingen en Dicbieringen*, 25.
- 15 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 15.
- 16 www.Oudzijtaart.nl.
- 17 Cöp, *Het patronaatsrecht*, 99.
- 18 <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl>MIN10052M01>.
- 19 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 38.
- 20 Cöp, *Het patronaatsrecht*, 102.
- 21 Vries-Oosterveen e.a., *Onderzoek watermolenlandschappen*.
- 22 BHIC, 2006, Mechelse aanwinsten van het bisdom Den Bosch, inv.nr. 55, 11 augustus 1438.
- 23 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 61.
- 24 Cuvelier, *Les dénombrements*, 476-483.
- 25 Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 71.
- 26 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 154, 28 juli 1712.

In 1678 werd van acht dorpen in de Meierij geschreven dat zij geruïneerd waren, waaronder Erp.²⁷ De economie van het dorp kon maar moeilijk herstellen. Tijdens de Spaanse successieoorlog (1702-1713) streek een groot Frans leger neer bij Lieshout en eiste in de omliggende dorpen voedsel en karren, waaronder in Erp. Nog geen dertig jaar later volgde alweer de Oostenrijkse successieoorlog (1741-1748) die Erp op eenzelfde manier schade berokkende. Gebouwen en bruggen leden schade, waaronder twee boerderijen in het noorden van Erp die in 1745 zijn afgebrand. Wederom moesten de inwoners goederen en diensten leveren en ingekwartierde soldaten tolereren.²⁸ Er bestaat geen twijfel over het feit dat Erp bankroet was aan het begin van de achttiende eeuw, een situatie die in ieder geval nog in 1740 bestond.

Wat het effect is geweest op de bevolkingsaantallen is onbekend. Het kan zijn dat het gebied ontvolkt raakte of juist van naburige dorpen vluchtelingen moest opvangen. Onderstaande tabel toont de haardstedentelling vanaf het jaar 1736. We zien een bevolkingsgroei van honderd personen binnen dertig jaar ten tijde van de Oostenrijkse successieoorlog.

Tabel 1. Aantal haardsteden in Erp tussen 1736 en 1815.²⁹

Jaartal	1736	1766	1771	1806	1815
Totaal aantal haardsteden	266	286	284	326	329
Inwonertal op basis van 5 personen per haardstede	1.330	1.430	1.420	1.630	1.645

Na 1815 schoot het bevolkingsaantal omhoog en kwamen er meer dan 400 personen bij tot 1832.

De gevolgde procedure bij het verkopen van delen van de gemeynst

Zonder toestemming van de hertog of zijn vertegenwoordiger werd niets uit de gemeynst verkocht. Na een verzoek vanuit het dorp kon de hertog beslissen of hij aan dat verzoek tegemoet kwam en verleende dan octrooi – of niet. In het octrooi werden de voorwaarden vermeld: het te betalen bedrag, de hoeveelheid toegestane bunders en de bestemming van de opbrengst. De bestemming kwam overeen met de door de dorpelingen zelf aangedragen redenen uit het verzoek. Hoe de gang van zaken verder verliep weten we door een voorval in 1430, waarbij niet de juiste procedure werd gevolgd. Het was Jan Gheert Claessoensoen van Boerdonk die de gemeynst illegaal had aangegraven. De stappen die gezet hadden moeten worden waren:

1. Een inmeten door een beëdigde landmeter. Het terrein werd waarschijnlijk tijdens dit bezoek, of al eerder, gemarkeerd met greppels. Of alleen de hoekpunten werden aangegeven.
2. De Leenmannen van het Leenhof waren fysiek present om ter plekke een soort rechtszitting te houden waarin de gewijzigde eigendomsverhoudingen plechtig werden bevestigd.
3. Tijdens het ritueel werden de betalingsverplichtingen benoemd ten overstaan van de Leenmannen en geburen, geleid door de vertegenwoordiger van de rentmeester van de domeinen.³⁰

Het betreffende perceel kwam als uitvang in het cijnsregister terecht waarin de te betalen grondcijnzen werden bijgehouden.

Na 1648 registreerden de Raad en Rentmeester-Generaal der Domeinen de percelen. De cijnzen werden aan de Staten-Generaal betaald. De verkoop en afpaling van nieuwe percelen werd geregeld door de Leen- en Tolkamer als administratief instituut ten dienste van de Raad en Rentmeester Generaal. Voorafgaand aan de verkoop en afpaling bestond nu het ritueel uit het verklaren dat de verkoop niet tot schade zou leiden en dat er vervolgens op die afgepaalde stukken ‘ban en vrede gelegd’ werd. Nadrukkelijk werd aangegeven dat het verboden was om de grenzen te overschrijden, een waarschuwing die gepaard ging met de aankondiging van flink hoge boetebedragen. Voor het de gemeeynt ‘in springen’, of het verder als het afgepaalde in gebruik nemen, stond een boete van tweehonderd gulden. Het veranderen of verstoren van de palen kostte zestig gouden realen.³¹

Om inzicht te krijgen in de verleende octrooien en de aansluitende verkoopronde zetten we beide gegevens chronologisch onder elkaar.

Tabel 2. Octrooiverleningen tot 1790 in Erp.

Datum	Verleend door	Octrooi of vergunning	Opgave van redenen
13 september 1300	Hertog Jan II	<i>Gemeeynt (uitgifte)</i>	
20 november 1379	Hertogin Johanna	<i>Gemeeynt: opstellen keuren en aanstellen functionarissen, verkoop delen uit de gemeeynt</i>	
21 november 1446	Hertog Philips de Goede	<i>Verkoop van 28 bunder uit de gemeeynt</i>	<i>Beteugelen stuifzand</i>
22 december 1464	Hertog Philips de Goede	<i>Gemeeynt (uitgifte stukje restgemeeynt)</i>	
28 juli 1712	Raad van State	<i>Verkoop van 60 bunder uit de gemeeynt</i>	<i>Reparatie kerktoren</i>
3 september 1784	Raad van State	<i>Verkoop tot een bedrag van f 5.700,-</i>	<i>Schoolhuis, school, brandhuis</i>
13 oktober 1790	Raad van State	<i>Verkoop tot een bedrag van f 4.500,-</i>	<i>Boter- en Raadhuis, brandspuit, reparatie Coxse brug</i>

Tabel 3. Overzicht van de uitgegeven bunders n.a.v. cijnsregisters van vóór 1648.³²

Jaar cijnsregister	Aantal bunders	Aantal hectaren
1340	1	1,3
1418	17,1	22,6
1448	3,8	5,1
1450	26,2	3,6
1499	1,4	32,8
1542	3	4
1628	66,6	88,2

27 Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij*, 313.

28 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 99.

29 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 73.

30 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 316.

31 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 200.

Tabel 3A. Aanvullende tabel met aantal hectaren verkochte gronden.

Jaar	Aantal hectaren
1650-1700	4
1700-1800	34,5
1800-1850	107,5

De octrooiverlening uit 1446 en het tijdsverloop van de daadwerkelijke overdracht van de percelen laten zien dat het octrooi niet direct werd ingevuld, maar dat er als voorraadge mee gewerkt werd. Een vreemde uitschieter uit 1628 is opvallend. Er werd geen passend octrooi bij gevonden. De achtergrond van de uitschieter bleek een grootschalige fraude op dorpsniveau te zijn. Uit de schikking tussen de Raad en Rentmeester-Generaal en Erp in 1614 valt op te maken dat in Erp sinds 1558 zonder vergunning gronden werden verkocht. De geprivatiseerde percelen waren niet geadmistreerd en de cijns was onbetaald gebleven. De schikking hield in dat de lopende procedure met de Raad van Brabant werd gestaakt en dat Erp de proceskosten en een boete van 300 gulden moest betalen. In het vervolg zou Erp aan de rentmeester te Den Bosch opgave doen van alle vanaf 1558 verkochte gronden en voortaan zou de rentmeester gevraagd worden de te verkopen percelen af te palen.³³ Het eigenmachtige optreden van het dorp Erp heeft ons een waardevolle bron opgeleverd omdat alsnog van alle sinds 1558 uitgegeven percelen opgave werd gedaan, in de vorm van een grondgewinboek dat waarschijnlijk in 1614 is aangelegd: het 'erff gront gewinboeck van de hertogen van Brabant', met 150 erven die door de regenten van Erp '... van de vroenten ende gemeijntens aldaer zijn verkocht...' van het jaar 1461 tot 1646. Het document omvat een opsomming van 150 erven met duidelijke omschrijvingen. Vrijwel alle percelen zijn in dezelfde periode opgeschreven. Helaas ontbreken de te betalen cijnsbedragen en de namen kloppen soms niet.³⁴ Enerzijds is het behulpzaam voor de lokalisering van de percelen, anderzijds heeft het de datering bemoeilijkt omdat er een hiaat is ontstaan in de cijnsadministratie van 1542 tot 1628. De 88 hectaren uit die periode zijn als het ware bijeengeveegd. Erp stond overigens met deze praktijk niet alleen. Vera trof tijdens zijn onderzoek ongeveer veertig dorpen in de Meierij aan die fraudeerden met illegale uitgiften gedurende de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog.³⁵

De procedure waarin Erp verwickeld was geraakt heeft waarschijnlijk een afdoende afschrikwekkende uitwerking gehad. Het is in ieder geval niet meer voorgekomen. Erp heeft het zwaarwegende risico gelopen het verleende privilege uit 1379 te verliezen. Dit leiden we af uit het feit dat bij de schikking nadrukkelijk werd vermeld dat de door hertogin Johanna in 1379 aan Erp gegeven 'caerte' van kracht bleef. Dat de schrik er goed in zat blijkt uit de brief van het Erpse dorpsbestuur aan de Raad van State uit 1649 met het verzoek om in geval van nood delen uit de Erpse gemeynt te mogen verkopen terwijl het bestuur daar eigenlijk al het recht toe had. Tegelijkertijd werd ermee een herbevestiging van de rechten geregeld, omdat beide hertogelijke oorkonden uit 1300 en 1379 genoemd werden.³⁶ Erp bleef een opgaaf van reden geven wanneer Erp delen uit de gemeynt wilde verkopen, hoewel dat eigenlijk niet hoefde.

Een ander opvallend gegeven uit de tabellen is dat de octrooiverlening van 60 bunder uit 1712 niet is geëffectueerd.³⁷ In 1712 stond Erp financieel aan de rand van de afgrond, maar was in de tien jaren daarvoor al in economisch zwaar weer, zoals al eerder in dit artikel is aangegeven. In de jaren 1727 en 1728 had Erp 39.000 gulden schuld en stond daarmee op de twaalfde plaats in de ranglijst van in totaal negentien dorpen in het kwartier Peelland met

een schuldenlast hoger dan f 25.000,-. Nog in 1740 kreeg Erp 25% korting op de quote, dit is het te betalen aandeel in de landelijke belasting.³⁸

Het dorpsbestuur van Erp begon vanaf 1600 met het aangaan van geldleningen. Uit de akte van aartshertogen Albert en Isabella uit 1600 werd aan het corpus van Erp octrooi verleend tot het sluiten van een geldlening van zesduizend gulden tegen 6,25 % rente.³⁹ De rentevoet werd datzelfde jaar nog verhoogd naar 7%.⁴⁰ In 1634 werd door de Raad van Brabant een octrooi verleend om te mogen lenen voor een bedrag van vierduizend gulden.⁴¹ De vertegenwoordigers van de gemeent van Erp (de schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters) deden een dergelijke aanvraag vervolgens nogmaals in 1680, in 1685 en in 1689. In 1680 sloten zij een lening af van duizend gulden, in 1685 van vijfduizend gulden. Dit deden zij toen zonder overleg met de geburen. In 1689 ging het om een bedrag van vierduizend gulden.⁴² In januari van het jaar 1709 wilde Erp weer geld lenen, maar men vond in juni een geldschietter. Pas in 1712, toen het echt niet anders kon, vroeg het dorpsbestuur van Erp octrooi aan om grond uit de gemeent te mogen verkopen om de reparatie van de kerktoren te bekostigen. Erp gaf daarbij zelf aan door de oorlog diep in de schulden te zijn geraakt. Om het verzoek kracht bij te zetten liet het dorpsbestuur weten dat de toren dermate zwak was dat al tien jaar lang de klokken niet zijn geluid uit vrees dat de toren daardoor zou instorten. Er volgde een resolutie van 28 juli 1712 waarin de Raad van State toestond 60 bunder van de gemeent te verkopen.⁴³ Er is met het octrooi voor zestig bunder niets gedaan, er waren geen kopers. Niet alleen het dorp als organisatie was arm, maar de afzonderlijke inwoners dus ook.

De resolutie van de Raad van State van 28 juli 1712 geeft inzicht in de gang van zaken bij het verkopen van gemene gronden.

- De voorgenomen verkoop moest driemaal op zondag worden aangekondigd;
- Er mocht niet aan kerkelijke instellingen worden verkocht, tenzij daar toestemming voor was gegeven;⁴⁴
- Van iedere bunder, zijnde 8 lopenzaten, moest jaarlijks een gronderfgewincijns van 4 stuivers Hollands worden betaald op cijnsdag;
- Een tiende deel van de oogst moest na de ontginning van deze gronden (novale tienden) worden afgestaan. Een zesde deel van het gekapte hout (houtschat) moest eveneens aan de Domeinen ten goede komen;
- Eventuele moeren, minerale schatten of andere verholten bodemschatten bleven als regalia gereserveerd voor de Raad van State;

32 BHIC, 1107, Microfiches archivalia Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nrs. 45038, 45087, 45088, 45089, 45091, 45092, 50863.

33 BHIC, 1107, Microfiches archivalia Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nr. 219, 23 juni 1614.

34 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 52.

35 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 301.

36 BHIC, 178, Collectie Rijksarchief 1574-1817, inv.nr. 191, pag 344.

37 Zestig bunder komt ongeveer overeen met 80 hectaren.

38 Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij*, 355.

39 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 401.

40 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 402.

41 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 403.

42 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 379.

43 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 154.

44 In de tekst wordt aangegeven dat niet aan de lichamen van de dode hand verkocht mocht worden. Kerkelijk onroerend goed kon niet geërfd worden en werd daarom 'goederen in dode hand' genoemd. De tienden en andere cijzen zouden niet aan de Domeinen ten goede komen en de gronden zouden buiten bereik van de inwoners raken.

- De kooppenningen moesten worden betaald ten kantore van de Raad en Rentmeester te 's-Hertogenbosch;⁴⁵
- De financiële verantwoording zou als een afzonderlijke post van de dorpsrekening vermeld moeten worden.

Samenvattend zien we een aangaan van leningen tussen 1600 en 1689 voor 20.000 gulden. 39 jaar later stond de teller op *f* 39.000,-. Na 1634 werden bijna geen gemene gronden verkocht en de periode van onverkochte percelen duurde tot 1784. Het Erpse dorpsbestuur heeft hier wel bij de Raad van State twee keer om verzocht: in 1649 om zeker te zijn dat dit in geval van nood zou mogen, en in 1712 toen de noodsituatie zich aandiende. Er gebeurde niets met het octrooi uit 1712, hoewel er sinds 1660 vanuit de overheid stimulerende maatregelen waren ingesteld.⁴⁶

Nadat de financiële problemen omstreeks 1770 nagenoeg waren opgelost werd een latere octrooiverlening uit 1784 wél ingevuld. De verkoopronde van 1784 betrof een uitgifte voor maximaal 5.700 gulden. Er werden daarmee een schoolhuis, school en brandhuis gebouwd.⁴⁷ Op 30 augustus 1785 werd een transport van 74 percelen aan de Leen- en Tolkamer geadministreerd.⁴⁸

Conclusies uit het thema ‘procedure’

Uit de gang van zaken valt op te maken dat niet elke octrooiverlening automatisch een evenredige ontginningsactiviteit inhield. Er werd niet onmiddellijk tot ontginning overgegaan, er werd soms wel tientallen jaren mee gewerkt. De octrooiverlening uit 1379 zien we terug in de cijsregisters van 1418. Nadat toestemming was verleend bepaalde de dorpsgemeenschap naar eigen inzicht wanneer, waar en aan wie, percelen werden verkocht. En als er geen kopers waren zat er niets anders op dan het octrooi te laten voor wat het was.

Niet alleen was toestemming van de hertog en later van de Raad van State noodzakelijk, de dorpsgemeenschap als geheel moest het ermee eens zijn dat delen uit de gemeent werden weggenomen. De opbrengst ging naar de dorpskas en was geormerkt zodat het de dorpsgemeenschap ten goede kwam. Ontginningen vonden niet onopgemerkt plaats.

Voor een toegenomen bevolkingsdruk als drijfveer voor ontginningen geeft het onderzoek onvoldoende aanwijzingen om daar conclusies aan te verbinden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn de schommelingen in de bevolkingsaantallen niet te koppelen aan de hoeveelheid cultuurareaal. Helaas weten we niets over de bevolkingsontwikkeling en ontbreken accurate dateringen van ontgonnen percelen. Dateringen van verkochte percelen tussen 1558 en 1628 zijn onbetrouwbaar door de dorpsfraude uit die tijd. Daarna volgt een lange periode waarin ogenschijnlijk vrijwel geen heidegronden werden verkocht. Bevolkingsaantallen laten een normale bevolkingsontwikkeling zien met een geleidelijke groei, waarbij moet worden opgemerkt dat het slechts momentopnamen zijn. De grote hoeveelheid verkochte percelen aan het begin van de negentiende eeuw komt overeen met de sprong in het aantal inwoners van destijds. Maar in die tijd hebben andere overwegingen een rol gespeeld bij de verkoop.

We concluderen, kortom, dat er te weinig gegevens waren om conclusies te trekken over de bevolkingsdruk als drijfveer voor ontginningsactiviteiten. Bij economische malaise was er geen draagkracht of animo om tot investeren in grond over te gaan.

De organisatie van het gebruiksrecht door de ingezetenen

In de uitgiftebrief, verstrekt door hertog Jan II in 1300, stond dat ‘onsen luiden van Erp’ het eeuwigdurend gebruik hadden verworven. De brief noemt onsen luiden even verder in de brief ‘onsen luiden van de parochie van Erp’. Vrij uitgebreid werd de begrenzing van de gemeynt omschreven. In het slot van de akte staan de bepalingen dat het vee van Walter Toyart (ontvanger van de hertog te 's-Hertogenbosch) op de Erpse gemeynt mocht grazen, evenals het vee van Arnold Heyme uit Veghel. Maar Henric Snavel moest worden uitgesloten omdat aan hem het gebruiksrecht al was verleend, zodat hieruit valt op te maken dat nog vóór de verstrekking van de uitgiftebrief het gebruik van de gemeynt van Erp bij de hertog onderwerp van aandacht was. Dat expliciet vermeld werd dat de ingezetenen van Erp het vee van Arnold Heyme moesten accepteren is opvallend. De voorzichtige conclusie moet zijn dat deze bepaling werd opgenomen omdat hij niet hoorde bij de parochie van Erp en dat de uitgiftebrief eigenlijk niet voor hem bestemd was. Ondanks alle details die op schrift werden gesteld over de te betalen bedragen, over de grenzen en wie mee mocht doen en wie niet, staat er niets in over hoe de Erpse lieden moesten handelen wanneer iemand de regels overtrad. Het woord ‘schutter’ komt niet voor in de tekst. Toch is het aannemelijk dat op een bepaalde manier de niet-gerechtigden werden geweerd. De schutter was de functionaris die was aangesteld om toezicht te houden op de naleving van de regels met betrekking tot het gebruik van de gemeynt. In 1326 werd in de uitgiftebrief van de gemeynt van Bakel en Aarle direct de schutter als aan te stellen functionaris genoemd.⁴⁹

Gebruiksrecht was voorbehouden aan de leden van de geloofsgemeenschap van de kerk van Erp, mits de parochiaan meebetaalde aan de kosten. De totale kosten waren een voorlijf van 100 mark en jaarlijks moest zes leuvense ponden aan de hertog worden betaald. Degene die niet tot de parochie van Erp hoorde en niet meebetaalde kon gebruik van de gemeynt worden ontzegd. Een lid van de gemeenschap dat niet in staat was mee te betalen, maar wel op een andere wijze een bijdrage leverde, kon wegens die bijdrage toch worden toegelaten en meedoen met het collectieve gebruik van de gemeynt. De bijdrage kon bijvoorbeeld bestaan uit het leveren van manschappen bij de verdediging van het land. De hofstad, een hoeve waar de bewoners voldoende bijdrage leverden, werd een ‘geweerde hofstad’ genoemd. Zij werden toegelaten tot de gemeynt. In het andere geval betrof het een ongeweerde hofstad waarvan de bewoners werden buitengesloten. De rechten waren dus gebonden aan de hoeve of het huis. De beoordeling of de geleverde bijdrage voldoende was lag bij de meerderheid van schepenen en geburen.⁵⁰ De termen geweerde hofstad en ongeweerde hofstad werden niet overal gangbaar gehanteerd, maar wel in Erp en Veghel. Zo noemde Vera een Veghels voorbeeld uit 1395 waarbij ‘Lemken Claussoen op een onghewerde hofstat sat’.⁵¹

45 Op welke manier en welk percentage van de afgedragen kooppenningen in dat geval retour zouden komen naar Erp, werd niet vermeld.

46 In het jaar 1660 stelde de Raad van State een regeling in om in de Meierij ontginning van ongecultiveerde gronden te stimuleren, de zogenaamde vrijdom van alle dorpslasten. Deze omvatte tien jaar vrijstelling van alle landslasten: verponding, tienden, bedden, bezaaide morgens en bij nieuw op te richten huizen ook vrijdom van hoorn- en zoutgelden en van alle dorpslasten. De vrijgestelde landerijen moesten na afloop van de vrijstelling nog minimaal 15 jaar bebouwd worden, om aan de voorwaarden te voldoen, tenzij dat niet kon in geval van oorlog of grote sterfte.

47 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inv.nr. 142.

48 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inv. nr. 145, folio 8.

49 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 148-151.

50 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 416.

51 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 217.

Hertogin Johanna vaardigde een charter uit aan Veghel en aan Erp op dezelfde dag in het jaar 1379. Het handvest voorzag in aanvullende privileges ter verbetering van de organisatie van het gebruik van de gemeent.⁵² Als eerste stap voor het opzetten van de organisatiestructuur werd het benoemen van gezworenen toegestaan. De schepenen mochten jaarlijks drie gezworenen aanstellen die toezicht moesten houden op het gebruik van de gemeent. Ten tweede komt het vaststellen van keuren en het opleggen van boeten door de gezworenen samen met de geburen en de schepenen aan de orde.⁵³ De kwartierschout of de vorster van Erp konden tegen een vastgestelde vergoeding behulpzaam zijn bij problemen in de uitvoering.⁵⁴ Ten derde stelden de gezworenen de schutter aan die vervolgens door de schout van 's-Hertogenbosch werd beëdigd. De beëdiging mocht ook gedaan worden door twee schepenen of door twee leenmannen van de hertogin. De gezworenen moesten na een jaar na aftreden en hierna binnen twee weken rekening opmaken over het afgelopen jaar. Zij moesten verantwoording afleggen in de kerk tegenover de schepenen, geburen en andere goede lieden.⁵⁵ Van zowel Erp als Veghel zijn geen rekeningen van gezworenen bekend.⁵⁶ De oudste dorpsrekening van Erp is gedateerd op 2 februari 1652.⁵⁷ De oudste gearchiveerde keuren en breuken van Erp zijn afgekondigd in 1610, opgeschreven in 1622.⁵⁸

Voor de gang van zaken rondom het uitgeven van percelen is het charter een cruciaal document. Er staat in dat uitgiften uit de gemeent alleen dan mogen plaatsvinden bij besluit van de meerderheid van schepenen en geburen. De uitvoerders van het besluit zijn de gezworenen. Zij waren betrokken bij het afpalen van particuliere erven. Voor de uitgifte van delen uit de gemeent moest jaarlijks 1 ouden groot cijns worden betaald aan de hertog. De schutter was belast met het ophalen en afdragen van de cijns. Van Asseldonk heeft onderzocht dat de norm van 1 oude groot per bunder die de kopers van de grond uit de gemeent waren verschuldigd, een opmerkelijk stabiele norm was. Deze cijnsheffing zou meer dan vier eeuwen lang, tot ongeveer 1720, hetzelfde zijn gebleven.⁵⁹ Dat het charter uit 1379 voor de dorpelingen een grote verworvenheid was, bleek al uit de herbevestiging in 1649 zoals eerder in dit artikel vermeld.

De inkomsten uit opbrengst van de verkochte delen uit de gemeent en de boetebedragen moesten over de participanten die er recht op hadden eerlijk worden verdeeld.⁶⁰ De gekozen doelen waren bestemmingen waar alle inwoners baat bij hadden. Zowel de beteugeling van het stuifzand, het repareren van de kerkklok en de brug, als de bouw van een school en een raadhuis zijn tot nut van het collectief. De geburen zouden voorafgaand aan het verzoek in meerderheid daartoe besloten moeten hebben. Maar we zagen al dat het Erpse dorpsbestuur in 1680 zonder overleg met de geburen had gevraagd een lening te mogen aangaan. Het waren destijds de regenten van het dorp die daartoe hadden besloten. Waarschijnlijk hebben in kleine plaatsen als Erp vóór 1600 regentencolleges nog niet bestaan.⁶¹ Tegelijk met het complexer worden van het dorpsbestuur werden de ingezetenen minder bij beslissingen betrokken.

Conclusies uit het thema organisatie

Het gebruik van de gemeent werd aan de geburen van Erp overgedragen, maar de hertog behield het recht op toestemming voor verkoop van percelen uit de gemeent. De geburen verwierven, naast het eeuwigdurend gebruik, het recht om te bepalen aan wie percelen uit de gemeent mochten worden verkocht en waaraan de opbrengst van de verkoop zou worden besteed. Nog vóór het handvest uit 1379 waarin stond dat er een schutter aangesteld

mocht worden, zullen de geburen van Erp hun verworvenheden hebben beschermd en buitenstaanders op één of andere wijze hebben geweerd uit de gemeyntheit. Vanaf 1379 is een organisatiestructuur opgezet die langdurig als zodanig bleef functioneren. Omdat het recht op gebruik werd bepaald en gewogen door de meerderheid van de schepenen en geburen en omdat jaarlijks bij dezelfde meerderheid de gezworenen als vertegenwoordigers werden gekozen, spreekt daaruit een collectieve zeggenschap. Na 1600 ontstond een dorpsbestuur dat de geburen steeds minder bij beslissingen betrok.

De gezworenen, in Erp zijn dit de latere burgemeesters, stelden jaarlijks de keuren en breuken over de gemeyntheit vast, samen met meerderheid van de schepenen en de geburen. Schepenen en gezworenen zijn niet dezelfde personen. In het charter uit 1379 werden zes gezworenen door hertogin Johanna benoemd. Dit waren: Lucas van Possendael, Willem Lucaszoen van Erpe, Henric Navel, Jacob van Dieperbeke, Heinric Lonyszoen, Gheert Heiricssoen van den Eynde. Van zeven schepenen in 1382 zijn de namen bekend, er is één naam die overeenkomt met de namenlijst van de gezworenen en dat is Heinric Lonyszoen. Hoewel beslissingen steeds vaker door de regenten werden genomen komt het respecteren van de belangen van alle participanten sterk naar voren, met name blijkt dit uit de bestemming tot nut van de gemeenschap. Een organisatie die geënt is op gelijkmatig profiteren zal ervoor hebben gezorgd dat allen zich verantwoordelijk voelden voor het gezamenlijke eigendom.⁶² Door het in meerderheid van schepenen en geburen vaststellen van de regels waarbij de inzet was het voorkomen van aantasting van de gemeyntheit, zal een betrokkenheid zijn ontstaan bij zowel de dorpselite als de geburen. Er waren mede daardoor geen mogelijkheden voor onrechtmatig toe-eigenen, het zogenaamde illegaal aangraven. Inwoners die dat hebben geprobeerd werden beboet door de schout. In 1386 werd Wautger Bertensoen door de schout bekeurd omdat 'hy die ghemeyntheit aengroef', een dorpsgenoot die hetzelfde deed moest dat jaar eveneens boeten.⁶³

Het ruimtelijk verspreidingspatroon

Op het moment dat na de gevolgde procedure een stuk van de gemene grond was overgegaan naar privé-eigendom, werd de koper cijnsplichtig over het aangekochte perceel. De verkochte percelen uit de gemeyntheit waren vrij nauwkeurig vast te stellen door een combinatie van bronnen waarbij de cijnsboeken de hoofdbron vormden. De naam en de grootte van de percelen uit de cijnsboeken stonden in getranscribeerde vorm ter beschikking voor het onderzoek. Een voorbeeld van de werkwijze: er staat in het cijnsregister van 1418 een

- 52 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 21. Er staat in de oorkonde vermeld dat het werd verstrekt in verband met de vele onenigheden. Het feit dat Veghel op dezelfde dag een gelijke oorkonde kreeg is een aanwijzing voor het bestaan van onderlinge conflicten.
- 53 De verdeling van de opgelegde boetebedragen bij onrechtmatig gebruik was voor een derde aan de hertogin, voor een derde aan de kerk en een derde aan de dorpskas.
- 54 De aanduiding vorster werd meestal gebruikt voor de gerechtsbode verbonden aan de schepenenbank (van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 151). Bij eventuele gemaakte kosten door de schout ontving hij 12 penningen per aanslag.
- 55 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 22.
- 56 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 164.
- 57 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 104.
- 58 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 40.
- 59 Van Asseldonk, *Licht op Peellands verleden*, 42.
- 60 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 86-91.
- 61 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 166, 161, 165.
- 62 Tegenwoordig is de term *commons* een veelgebruikt begrip, waarbij wordt gerefereerd naar de historische context, namelijk het gemeenschappelijk gebruik en de gedeelde verantwoordelijkheid.
- 63 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 235. Zie ook het eerdergenoemde voorval uit 1430 van Jan Gheert Claessensoen van Boerdonk.

uitvang 'aan gheen muisakker' met een grootte van 1 bunder vermeld. Dit is een uitgifte nabij de Muisberg. In 1448 werd een halve bunder akkerland uitgegeven met de naam Muisakker. Uit het cijnsboek van rond 1614 blijkt dat de Muisakker aan de Hoolstraat ligt. Bij de Muisakker ligt het Looheitsvelt zodat het Looheitsvelt ook te lokaliseren is. De uitgegeven percelen zijn per periode gegroepeerd met voor elke periode een eigen kleur en weergegeven op de militaire topografische kaart 1836-1843.⁶⁴ Het ruimtelijk verloop is onmiskenbaar een uitbreiding van het areaal privégronden ten koste van het areaal gemeynst in een kringsgewijs patroon. De kleinste kring uit het onderzoek dateert uit 1418, weergegeven in rood op de kaart. De latere verkochte percelen (bruin, geel en paars) bevonden zich in een ring daaromheen, zodat de ruimtelijke verspreiding zich uit in een zich herhalend naar buiten toe groter wordende cirkel. De plekken die daarvan afwijken zijn over het algemeen de voorden over de Aa en de Leigraaf en daarnaast nog enkele verdwaalde plekken aan de buitenranden van de gemeynst, een aspect dat nog nader onderzoek verdient. De strook percelen aan de zuidwestgrens van de gemeynst van Erp ('t Lijnt) zou in verband gebracht kunnen worden met een versterking van de grenslijn. Als uitgangspunt bij een eventueel vervolgonderzoek naar deze grensstrook kan een oude proceskaart uit 1445 dienen, waartoe door de Raad en Leenhof van Brabant te Brussel opdracht is gegeven in verband met grensconflicten met Veghel.⁶⁵ Deze opdracht in 1445 houdt in dat 65 jaar na het handvest van hertogin Johanna de ruzies tussen de beide dorpen nog steeds niet waren opgelost.

De binnenste kring lijkt te zijn gekoppeld aan veertiende- en vijftiende-eeuwse hoeven. Aanvullend onderzoek moet uitwijzen of dat daadwerkelijk zo is. Het is in dat verband wenselijk om de namen van de ontginners te achterhalen. We weten niet hoeveel ontginners de percelen aankochten. Het ging soms om uitgiften van één, anderhalf of twee bunder. Het is niet duidelijk óf en hoe snel deze grote eenheden verder zijn verkaveld.

3. Verspreiding van de uitgiften uit de gemeynst van Erp. Kleuren en perioden zijn: rood=tot 1418, bruin=1418-1499, geel=1500-1600, paars=1600-1700.

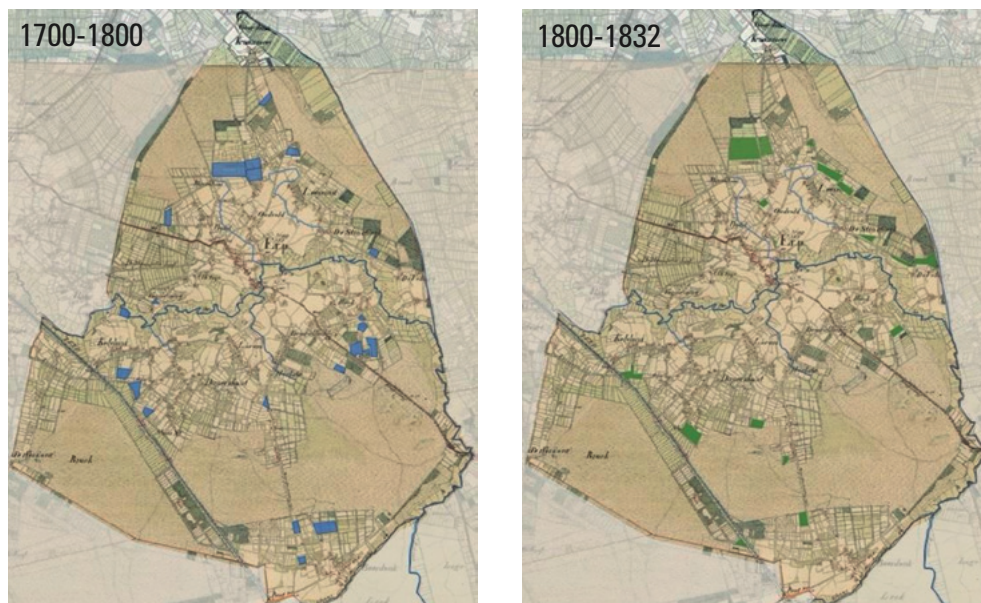
De ontginning stekte zich uit naar de relatief minder goede gronden van de dekzandvlakte, de lagergelegen veldpodzolgronden. De hoger gelegen en drogere heidegronden waren nog later, of helemaal niet, aan de beurt om ontgonnen te worden. Op basis van het verrichte toponiemenonderzoek karakteriseren we de terreingesteldheid van de percelen ten tijde van de uitgifte als nat of drassig met ruige, moerassige begroeiing. Het geschetste karakter is in overeenstemming met de ontginningsvolgorde.⁶⁶

Conclusies uit het thema ruimtelijk verspreidingspatroon

In plaats van een ontginningspatroon in de vorm van een uitdijende opstrek of aaneengesloten blok, bleek het te gaan om meer verspreid gelegen plekken in systematische, naar buiten toe groter wordende, ringen. Nadat de beste bodems al ontgonnen waren kwam men toe aan de minder vruchtbare, drassige en ruig begroeide gronden. Daarna zijn de tussenliggende delen in gebruik genomen en gecultiveerd.

Ontginningen van vóór 1418 zullen in de kern van de aangegeven kleinste kring (in rood) gezocht moet worden. Wellicht was het verspreidingspatroon van oudere ontginningsronden eveneens cirkelvormig. Het ligt voor de hand de zes hoeven, die we graag willen vinden, binnen de kleinste cirkel te zoeken.

Uit de latere uitgiften valt duidelijk op te maken dat de gemeeynt een zo groot mogelijke eenheid moest blijven. Rond 1800 zijn grote ontginningsblokken planmatig opgezet aan de tekentafel. Ook toen werd aantasting van de gemeeynt zo veel mogelijk voorkomen. Afbeelding 4 laat zien dat versnippering van de gemeeynt werd vermeden.

4. Verspreiding van de uitgiften uit de gemeeynt van Erp periode 1700-1850.

64 Caspers & Stam, *Historische topografische Atlas Noord-Brabant, 1836-1843*.

65 BHIC, 1107, Microfiches van archivalia in Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nr. 525, fol 57.

66 Voor de meeste verklaringen en interpretatie van de namen is het naslagwerk van Beijers & Van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput*, gebruikt.

Aanbevelingen voor nader onderzoek

Naast de in tekst van dit artikel al genoemde opties voor verdieping van het onderzoek zijn er nog tal van thema's en invalshoeken om verder uit te zoeken. De sterke ontginningsimpulsen aan de voorden en de grenzen van de gemeent zijn nog onvoldoende onderzocht. We moeten dieper ingaan op de leden van de dorpselite, hun namen, hun onderlinge relaties en hun goederen, om te kijken of zij de ontginners waren. Of waren het de gewone mensen die met hun gezin een klein bedrijfje gingen stichten, of was het een combinatie van beide? Kunnen we daarna wél iets zeggen over het thema bevolkingsontwikkeling in relatie tot de mate van ontginningsdrang?

Toen in 1784 het uitgeven uit de gemeent weer op gang kwam, ging het om meer groot-schalige projecten. Er waren inmiddels nieuwe strategieën ontwikkeld, waarbij faseringen en uitgekende voorwaarden voor de ontsluiting van de afzonderlijke kavels werden uitgedacht. Sommige van de uitgegeven percelen in de vroege negentiende eeuw werden eerst bebost, een investering die pas in later stadium opbrengst zou geven. Nader onderzoek zou de weg naar deze vernieuwingen kunnen opheldereren.

Hoe het verder ging met de regelgeving

Toen op 16 mei 1795 de zittende regenten werden afgezet mocht daarna de kiesgerechtigde bevolking het bestuur van hun municipaliteit kiezen. De Leen- en Tolkamer werd in 1796 opgeheven en het hele systeem van grondcijnzen werd afgeschaft.⁶⁷ Vanaf 1798 werden de algemene dorpsbesturen met de term 'gemeenten' aangeduid. Erp werd in 1810 officieel een gemeente. De gemene gronden werden in 1832 op naam van de gemeente Erp geboekt. Pas in 1851 kwam de bestuurlijke structuur overeen met de structuur zoals we die nu kennen. Verkoop van gemeentegronden was steeds vaker agendapunt tijdens gemeenteraadsvergaderingen, maar de geburen werden er niet meer bij betrokken.

Hoe het verder ging met de gezworenen

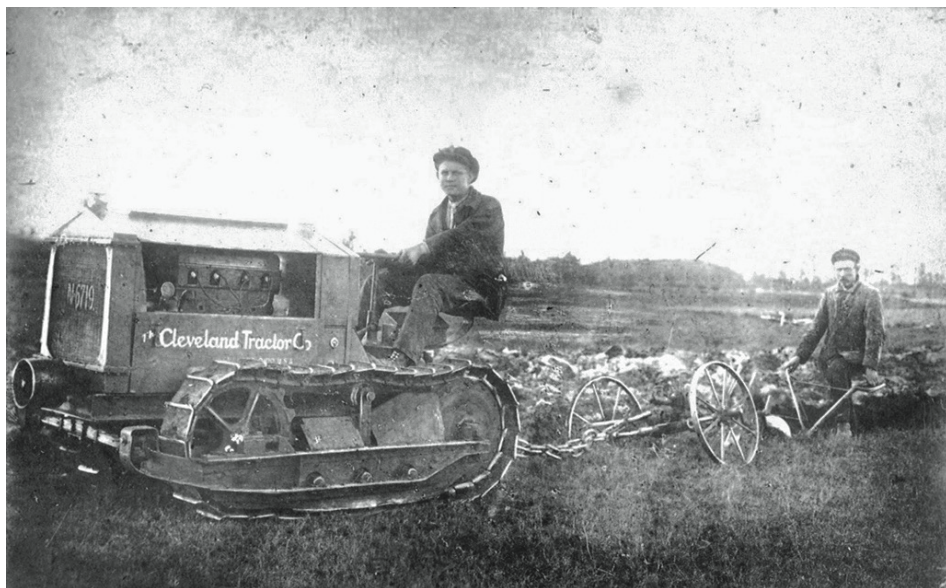
Vanaf 1631 gaat het, wanneer er sprake is van een gezworene, in Erp om dezelfde persoon als de borgemeester. De datering van overgang van gezworenen naar borgemeesters is tussen 1622 en 1631. Het beheer van de gemeent werd vanaf 1631 door de borgemeesters overgenomen. De bevoegdheden van de gezworenen en de borgemeesters werden in de loop der tijd ingeperkt.⁶⁸ De lijst met de namen van de Erpse borgemeesters loopt door tot 1810.⁶⁹

Hoe het verder ging met het kleiner worden van de gemeeynt

Tussen 1832 en 1850 heeft een piek aan uitgiften plaatsgevonden waarbij 95,5 hectare werd uitgegeven. Er werden 135 percelen publiekelijk verkocht. Deze piek was erg groot vergeleken met de ontginningsgolfsjes van voorheen. Het gemeenschappelijk doel waar de opbrengst voor zou worden aangewend was de bouw van de kerk en de kerktoren. Nu de Zuid-Willemsvaart toch al de gemeeynt had opgesplitst, werden er aan de randen van het kanaal flinke stroken uitgegeven. Een stuk gemeeynt ten westen van Erp tot aan de Veghelse grens, dat tot 1850 als kleine eenheid had gefunctioneerd, werd in zijn totaliteit te koop aangeboden. Uit de afmetingen, de hoekige vormen en de verspreiding blijkt een planmatigheid vanaf de tekentafel.

Van de totale oppervlakte van de gemeeynt van Erp, zijnde 3.586 hectare, was er in 1832 naar schatting 1.670 hectare over. Deze restkernen van de gemene gronden lagen ten zuiden van de Aa, zowel ten oosten als ten westen van de Zuid-Willemsvaart. De gemeente Erp gaf in 1912 opdracht deze heideresten te bebossen. In totaal heeft de gemeente Meierijstad nog 617 hectare in eigendom binnen de grenzen van de voormalige gemeente Erp. Dit is inclusief wegen, pleinen en resthoekjes.

Afbeelding 5 laat zien hoe Ties Welten en Marinus van de Laar in 1914 het laatste stukje heide omploegen voordat het een bosgebied werd.

5. Foto uit 1914, bewaard in het archief van Heemkundekring Erthepe.

67 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inleiding.

68 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 155, 225.

69 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nrs. 446, 447.

Geraadpleegde archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Toegangsnummer 8 Leen- en Tolkamer van Den Bosch, 1605-1800

Toegangsnummer 1107 Microfiches van archivalia in Algemeen Rijksarchief Brussel

Toegangsnummer 2006 Mechelse aanwinsten van het bisdom Den Bosch

Toegangsnummer 7687 Dorpsbestuur Erp, 1342-1814

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

Toegangsnummer 184 Archief klooster der Rijke Claren

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

Toegangsnummer 12063 Heerlijkheid Helmond

Fotoarchief Heemkundekring Erthepe

Uitgegeven bronnen en literatuur

- Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2008).
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Licht op Peellands verleden. Het graafschap Rode en de cijnskring Peelland' in: *Helmonds Heem*, nr. 1 / 2 (1994) 7-88.
- Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Asseldonk, M.M.P. van, *Veghel, een goet ende vet dorp. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1810. Nieuwe instrumenten voor de historische geografie* (Woudrichem 2016).
- Beijers, H. en G.-J. van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot de Zuijnsput. Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Bruijn, M.W.J. de, *Cnodingen en Dichieringen. De bezitters van grote huizen in de stad 's-Hertogenbosch en hun entourage. Deel 1. Het geslacht van den Bosch* (Intern rapport 314 Utrecht 2015).
- Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* ('s-Gravenhage 1979).
- Caspers, T. en H. Stam, *Historische topografische Atlas Noord-Brabant, 1836-1843* (Tilburg 2008).
- Cöp, W., 'Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficentie van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zeventiende eeuw' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 81-109.
- Cuvelier, J., *Les dénombremens de foyers en Brabant (XIV-XVI siècle)* (Brussel 1912).
- Enklaar, D. Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks 9 (Utrecht 1941).
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648 - 1730)* (Tilburg 1986).
- Keyzer, M. de, *The common denominator. The survival of the commons in the late medieval campine area* (Antwerpen 2014).
- Leenders, K.A.H.W., *Gemeentenkaart voor het Maas-Demer-Scheldegebied* (Den Haag 2021). (Alleen op: <https://www.academia.edu>).
- Meuwese, A.P.M., *Erp. Gemeente en parochie* (Erp 1955).
- Moor, T. de, 'Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century' in: *The Economic History Review* 62 nr. 1 (2009) 1-22.
- Vangheluwe, D. en T. Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen' in: *Historisch-Geografisch tijdschrift* 26, nr 1 (2008) 1-23.
- Vera, H.L.M., ... *dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000 - 2000* (Woudrichem 2014).
- Verspay, J.P.W., *On Heath and Fields. The transformation of the rural landscape of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch during the Late Middle Ages and Early Modern Period ca. 1200-1550* (Pilsen 2020).
- Vries-Oosterveen, A. de, H. de Mars en S. Dehing *Onderzoek watermolenlandschappen Waterschap Aa en Maas* (Eindrapport Rijksdienst Cultureel Erfgoed Amersfoort 2016).
- Zalinge Spooren, L. van, *Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300 - 1795* (Tilburg - Hilversum 2018).